

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-2>

УДК 330.34:338(091)

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА ДОКТРИНА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ НІМЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

THE POLITICAL AND ECONOMIC DOCTRINE OF THE NATIONAL ECONOMY FORMATION: FROM THE HISTORY OF THE GERMAN STATE DEVELOPMENT

Боднарчук Тетяна Леонідівна

кандидат економічних наук, доцент,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;
ДУ «Інститут економіки і прогнозування
Національної академії наук України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>

Свідер Олександр Полікарпович

кандидат економічних наук, доцент,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6330-857X>

Bodnarchuk Tetiana

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University;
State Organization «Institute for Economics and Forecasting,
National Academy of Sciences of Ukraine»

Svider Oleksandr

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

У статті розкрито теоретичні засади та практичні підходи до побудови національної економіки Німеччини та державного управління нею на ринково-індустріальному етапі. Визначено концепції німецької економічної думки, які стали ідейним підґрунтям суспільно-господарської консолідації та модернізації країни. Висвітлено особливості політико-економічної доктрини О. фон Бісмарка щодо формування єдиної національної держави та національної економіки у другій половині XIX ст. Проаналізовано механізми впровадження відповідних господарських реформ, а також специфіку взаємодії держави і ринку в моделі німецької економіки даного періоду. Обґрунтовано наслідки практичної реалізації політики «національної єдності» Бісмарка для розвитку національного господарства та зміни позицій Німеччини на світовому ринку.

Ключові слова: німецька історична школа, національна економіка, національна держава, державне управління економікою, політика «національної єдності».

The war in Ukraine actualizes the issue of national unity and a powerful national economy as an important factor in the country's development. It requires an appropriate state policy based on successful historical practices of the national changes. From this point of view, the study of the effective experience of the national economy building in Germany and its state governance at the market-industrial stage can have practical value, which is why this article is dedicated. The theoretical-methodological basis of this research is a systemic-dialectical approach, methods of empirical history, comparative, institutional-evolutionary, and historical-logical analyses. The research paper defines the concepts of German economic thought, which became the ideological basis of the socioeconomic consolidation and modernization of the country. In particular, attention is focused on the views of representatives of the German historical school (F. List, A. Müller, W. Rocher, K. Knis, B. Hildebrand, G. Schmoller, L. Brentano), which found practical implementation in the relevant model of state economic regulation. The peculiarities of the political and economic doctrine of O. von Bismarck regarding the formation of a unified national state and national economy in the second half of the XIXth century are highlighted. Measures and mechanisms for the relevant economic reforms implementation, in particular, financial, tax, customs-trade, social-political, etc., were analyzed. The achievements

and miscalculations of the German «iron chancellor» in domestic and foreign economic policy are outlined. The consequences of the practical implementation of Bismarck's «national unity» policy for the development of the national economy and the change in Germany's position on the world market are substantiated. Attention is focused on the state's role in ensuring the industrialization and technical modernization of the German economy, which has become one of the main determinants of the strengthening of the country's political and economic weight. The identified results determine the value of this research.

Keywords: German Historical School, national economy, nation-state, economic governance, the «national unity» policy.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна актуалізує питання зміцнення національної ідентичності та формування сильної національної економіки, що виступає як важливою умовою, так і детермінантою перемоги України та її повоєнного розвитку. Ключова роль у даних процесах належить уряду, який через відповідну політику має забезпечити захист національних інтересів, посилити національну та економічну безпеку, створити сприятливі умови для повоєнної відбудови українського господарства, реалізувати заходи щодо подальшого об'єднання нації на засадах історичної, мовної, культурної, духовної єдності. Своєю чергою, це обумовлює важливість дослідження успішних національних практик державотворення. Зокрема, доволі цінним може виявитися досвід формування єдиної німецької держави та національної економіки у другій половині XIX ст., чого за умов політичної роздробленості, ускладнення геополітичного становища, екстенсивного характеру господарського розвитку вдалося досягти завдяки системі ефективного державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження особливостей еволюції системи державного управління та господарського розвитку Німеччини у XIX–XX ст. зробили українські вчені, серед яких Н. Супрун [1], Т. Сливка [2], М. Логінов, В. Лавриненко [3], О. Саліхова [4], Н. Папенко [5], С. Троян [6], В. Феценко [7] та інші. Історичне впровадження німецької моделі господарювання практично завжди здійснювалося на засадах економічного націоналізму та суспільного порядку, що визначає особливість та унікальність даної моделі, а також обумовлює необхідність її подальшого різноаспектного вивчення з точки зору можливості отримання цінного практичного досвіду.

Мета статті – розкрити теоретичні засади та практичні підходи до побудови національної економіки Німеччини та державного управління нею у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XIX ст. у німецькій економічній

думці сформувалася система різносторонніх поглядів щодо напрямів господарського розвитку країни, серед яких чільне місце займали ідеї представників німецької історичної школи, які обґрунтовували важливість економічного націоналізму для побудови сильної держави. Зокрема, центральним елементом доктрини економічного розвитку А. Мюллера та Ф. Ліста як предтеч німецької історичної школи були поняття нації як господарської одиниці, суспільно-культурної, економічної та інституційної єдності. Німецькі вчені-економісти сформували концепцію унікальності окремих національних господарств, а засадничими принципами внутрішньо-економічного зростання нації та посилення геополітичної могутності країни визначили політику протекціонізму та солідарність індивідуальних економічних інтересів. Представники ранньої німецької історичної школи, серед яких В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, акцентували увагу на головних детермінантах розвитку німецької економіки, серед яких територія, яка виступає природною основою рівня розвитку господарства; національний тип, тобто система духовних та фізичних особливостей нації; звичаї та традиції як історично сформовані основи господарських відносин; культурний прогрес, що сприяє переходу нації на новий цивілізаційний рівень розвитку; державна влада, яка є основою формування громадянських інститутів, законодавства, забезпечення соціального порядку; а також релігія та церква як основи забезпечення моральної єдності та виховання нації [8, с. 321]. Саме ці постулати свого часу лягли в основу політико-економічної доктрини формування єдиної німецької держави. У другій половині XIX ст. німецька економічна думка розвивалася в умовах посилення впливу націоналістичних ідей, політичного об'єднання країни, формування сильної державної влади, зростання «авторитету» робітничого руху, капіталістичних трансформацій економіки тощо. Концептуальні традиції німецької історичної школи набули продовження у працях Г. Шмоллера, К. Бюхера, Л. Brentано,

В. Зомбарта. Зокрема, Г. Шмоллер виступив яскравим виразником національного об'єднання Німеччини на основі спільної мови, історії, звичаїв, ідей, ментальності, духовно-моральних цінностей, правових норм, тобто так званого «господарського етосу» [9, с. 468]. З його точки зору, господарська організація країни та процес її соціально-економічного розвитку є прямо залежним від етичних норм життя народу, господарських традицій, історично сформованого економічного права [9, с. 469]. Філософ визначає особливу роль держави у становленні «господарського етосу». Держава є «наймогутнішим» провідником етичних начал у господарське життя, через активні механізми стимулює розвиток економіки, як «арбітр» вирішує соціальні конфлікти «в ім'я загальносуспільного прогресу». Виразником ідей лібералізму серед представників німецької історичної школи був Л. Brentano. У своїх працях він виступив прихильником капіталізму, економічної свободи та конкуренції як основ суспільного розвитку; висунув ідею щодо тісного взаємозв'язку промислово-технічного та соціального прогресу як основи побудови сильної національної економіки та посилення ваги країни на міжнародній арені. Вчений виступив за обмеження прямого державного регулювання економіки, у той же час, відводив значну роль соціальній політиці уряду.

Концептуальні погляди представників німецької історичної школи XIX ст. лягли в основу політико-економічної доктрини О. фон Бісмарка та стали ідейним підґрунтям господарської трансформації Німеччини у 1870–1890-х рр. Внутрішня та зовнішня політики Бісмарка мають неоднозначну оцінку в економічній та історичній літературі, однак беззаперечною є його заслуга у формуванні німецької національної державності. Бісмарк поділяв ідеї Ф. Ліста щодо важливості національної єдності як основи політичної й економічної могутності країни. У кінці 60-х рр. XIX ст. видатний політик розпочав тривалий процес формування німецької нації, ознаменованій прийняттям Конституції 1871 р., яка сформувала модель централізованого державного устрою. У той же час, як і Г. Шмоллер Бісмарк розумів, що територіального та політичного об'єднання недостатньо для формування могутньої національної держави. Стрижнями німецької національної ідентичності стали патріотичні заклики, мова, спільна історія, культура, церква. У своїй політиці Бісмарк відводив особливу роль національно-

патріотичному вихованню німців, у тому числі, й через інструмент війни. Спровоковані зовнішньої політикою Бісмарка австрійсько-пруський (1866 р.) та франко-пруський (1870–1871 рр.) військові конфлікти, в яких Німеччина отримала перемогу, виступили потужним механізмом її політичного та патріотичного об'єднання. На фоні втрати десяти мільйонів німців у двох війнах нація стала морально єдиною [10, с. 73].

Внутрішня політика Бісмарка носила доволі поліцейський характер, підтвердженням чого є систематичне проведення державних кампаній під гаслами «ворог народу» та «загроза національній державі» [11, с. 364]. Найперше, такими «ворогами народу» Бісмарк проголосив соціал-демократів, ієзуїтів та представників католицької церкви. Зокрема, досить суперечливою була його політика «культур-кампу». З одного боку, метою політики було подолання сепаратистських настроїв, підпорядкування церкви інтересам держави та централізації пруської влади в Німеччині. Проте основною причиною, «ретельно прихованою», історики називають прагнення влади відвернути увагу громадян від проблем, пов'язаних з грюндерством на початку 1870-х рр., таких як корупція, хабарництво та масові спекуляції [12, с. 479]. Ще однією «загрозою національній державі» з точки зору Бісмарка був робітничий рух та соціал-демократична партія, яка захищала інтереси народу. Проти них влада застосовувала обмеження свободи друку соціалістичних видань, заборону зібрань, об'єднань та асоціацій, конфіскацію грошових коштів членів партії, політичні переслідування, ув'язнення, заслання тощо [11, с. 406].

Боротьба з «внутрішніми політичними ворогами» негативним чином впливала на ефективність економічної політики Бісмарка, хоча за часів свого правління політику вдалося реалізувати низку успішних реформ, скерованих на формування єдиного економічного простору Німеччини. Першочергово було проведено фінансову реформу, що передбачала скорочення прямого оподаткування населення та диверсифікацію системи непрямих податків [8, с. 362]. Відповідні зміни лягли в основу нового податкового законодавства. Окрім того, в рамках фінансової реформи була сформована єдина валютна та банківська система. У 1871 р. уряд видав постанову про золотий стандарт та випуск рейхсмарок, того ж року було створено Імперський банк.

Другою за значущістю стала митно-тарифна реформа. На початку свого прав-

ління Бісмарк підтримував політику економічного лібералізму, проте її негативні наслідки, такі як грюндерство, масові банкрутства підприємств і банків, інфляція, наводнення німецького ринку іноземною продукцією, зумовили повернення уряду до протекціонізму. Свої інтереси щодо підвищення ставок імпорتنих мит на продовольство та готову продукцію лобіювали окремі бізнес-групи. Аграрії вимагали підвищення ввізних бар'єрів з метою захисту національних виробників зерна. В умовах кризи захисту вимагали й промисловці – власники великих сталеливарних заводів і гірничорудних підприємств. У той же час, проти митно-тарифного протекціонізму виступили представники промислово-торгівельної буржуазії та судовласники, які орієнтувалися на міжнародні ринки та розвиток експортних галузей. З огляду на це, лише в липні 1879 р. блок великих аграріїв і промисловців домогся першого підвищення тарифів на ряд імпорتنих промислових товарів і сировину, а також вино, чай, каву. Митні закони 1885 р. і 1887 р. поетапно підвищили тарифи на ввезення промислової сировини і зерна. Реформування митної системи мало на меті підтримку розвитку продуктивних сил та утвердження німецьких виробників на внутрішньому ринку, на чому наголошували представники німецької історичної школи. У той же час, доміантною ціллю як фінансових, так і митних змін було підвищення надходжень до державного бюджету, що насамперед обумовлювалося важливістю нарощування військової могутності та утриманням сильної армії. Саме тому Бісмарк підвищив матрикулярні внески окремих німецьких держав, урізноманітнив податкову систему, встановив високі митні ставки на ввізну торгівлю [10, с. 81].

За часів свого правління Бісмарк провів й низку соціально-політичних реформ. Зокрема, було створено апарат загальноімперських відомств і служб, що займалися питаннями транспортних перевезень, фінансів, статистики, зв'язку, промисловості, торгівлі, митної справи, зовнішньої політики тощо; реформовано ремісниче та торговельне законодавство; впроваджено систему соціального страхування робітників тощо. Значну роль у політиці канцлера відігравав і план розбудови мережі залізниць як інфраструктурної основи виходу Німеччини на міжнародний ринки, як те бачив у своїй концепції економічного розвитку Ф. Ліст. До правління Бісмарка залізниця перебувала як у державній, так і приватній власності, що шкодило

господарству через розвиток конкуренції та невідповідність дій власників. Імперський канцлер впровадив кампанію щодо націоналізації усіх залізничних доріг. На рівні Пруссії це вдалося реалізувати: на 1891 р. уряд країни володів понад 30 тис. км державних залізничних доріг [13, с. 71].

Зовнішня політика Бісмарка була зосереджена на зміцненні міжнародних позицій єдиної Німеччини, носила яскраво виражений маніпулятивний характер, вирізнялася цілеспрямованістю та вмінням віртуозно грати на протиріччях великих держав: у результаті багаторічних зусиль, через механізми союзницьких угод, оборонних договорів, протекціоністські заходи, перший канцлер зумів організувати «Німецький мир» – складну систему блоків і союзів, яка, за його задумом, мала гарантувати Німеччині безпеку і гегемонію в Європі [14, с. 53].

Про ефективність реалізації політико-економічної доктрини Бісмарка свідчить стрімка промислова індустріалізація та технічна модернізація господарства Німеччини. Хоча промисловий переворот розпочався в країні із запізненням, проте їй вдалося використати значний досвід передових індустріальних держав – Англії та Франції. Випереджаючими темпами розвивалися галузі важкої індустрії (металургійна, гірничодобувна, залізорудна, сталеливарна, хімічна, машинобудівна, суднобудівна). Утворилися потужні промислові гіганти, такі як завод Круппа та Штумма. Модернізація армії та значна підтримка військової сфери з боку уряду через державні замовлення та виробниче субсидування, зумовили позитивну динаміку будівельної сфери. Значні зрушення спостерігалися й у сфері легкої промисловості. Зокрема, стрімко нарощувалося виробництво одягу в Берліні, Штеттині, Ерфурті, Франкфурті-на-Майні тощо.

У той же час, з початку 1870-х рр. політика економічного лібералізму, реалізована через дешеве кредитування підприємців (за рахунок 5-млрд. французьких контрибуцій), стимулювання притоку інвестицій, податкову підтримку та сприятливе митне регулювання, запустила процес масового неупорядкованого створення низки акціонерних товариств, страхових та транспортних компаній, банків, торгових контор, виставкових центрів тощо, який увійшов в історію під назвою грюндерства [14, с. 19]. «Засновницька гарячка» супроводжувалася неконтрольованою емісією цінних паперів, біржовими спекуляціями, створенням підставних

компаній, низкою фінансових шахрайств, що загалом зумовило негативний вплив на розвиток німецького підприємництва. Новостворені підприємства не мали відповідної виробничої та технічної бази, через що виробляли неякісну продукцію, а недостатня місткість внутрішнього ринку сприяла перевиробництву.

Економічна криза 1873 р., яка охопила практично усі галузі німецької промисловості, поклала кінець «грюндерської гарячки». Відбулося масове банкрутство підприємств, більше чверті промислових робітників залишилися без роботи, прибутки підприємств скоротилися у декілька разів. Навіть такі відомі вугледобувні, сталеливарні компанії, як «Хердер ферайн», «Хібернія», «Фенікс», «Бохум ферайн», «Вестфаліше уніон», паровозобудівний завод магната Борзига, внаслідок падіння попиту на їхню продукцію, припинили виплату дивідендів на роки [14, с. 20]. Новий промисловий підйом спостерігається в Німеччині з середини 80-х рр. XIX ст. Зокрема, до кінця XIX ст. вдвічі зросла вартість гірничого виробництва, в одинадцять разів збільшився обсяг виплавки сталі, майже в три рази зріс видобуток кам'яного вугілля, в 1,5 рази – виробництво бавовняної продукції. З 1880-х рр. значних обертів набирає шкірна галузь. Зросла і якість самої продукції завдяки освоєнню науки, техніки, серійного виробництва. В історії Німеччини XIX ст. знаходимо досить цікавий факт: у 1887 р. англійці зажадали, щоб на німецьких товарах, що реалізувалися на зовнішніх ринках, для попередження споживачів про їх низьку якість стояла марка «Made in Germany» («Зроблено в Німеччині»), проте згодом саме це стало знаком добротності.

Про швидкі темпи індустріалізації німецької економіки свідчить розвиток масштабного залізничного будівництва під егідою уряду Бісмарка (у 70-х рр. XIX ст. обсяг фінансової підтримки сягав 25% ВВП країни). За двадцять років після 1871 р. протяжність залізничних ліній збільшилася з 19,6 тис. км до 42,1 тис. км, а у 1913 р. досягла 63,4 тис. км [14, с. 21]. За темпами залізничного будівництва Німеччина тримала першість у Європі. Залізничне будівництво сприяло консолідації внутрішнього ринку, створенню єдиної транспортної системи, поживавленню торгівлі. До прикладу, за даними В. Зомбарта у 1845 р. німецькими залізницями було перевезено 9,5 млн т. товарів, а у 1895 р. – стільки ж тільки самого металевого дроту [15, с. 31].

Якщо у 1880 р. Німеччина експортувала продукції на суму 2,95 млрд. марок, а імпортувала – на 2,86 млрд. марок, то до 1899 р. обсяг вивозу зріс на 48%, ввозу – вдвічі [13, с. 50].

Ще однією ознакою індустріалізації став форсований розвиток промислового пролетаріату. До прикладу, чисельність робітників в усіх секторах німецької економіки у 1882 р. становила 10,7 млн, а у 1895 р. – уже 12,8 млн [14, с. 21]. Якщо у 1840-х рр. більша частина німецького населення залишалася зайнятою у сільському господарстві, то на початок 1890-х рр. понад 50% населення працювало у промисловості, транспортній сфері, торгівлі. На початок XX ст. питома вага пролетаріату у структурі населення Німеччини складала майже 68% [13, с. 24]. Промислові робітники створювали політичну партію та професійні об'єднання, за допомогою яких виборювали собі вищу заробітну плату та кращі умови праці.

Низка чинників, таких як швидка індустріалізація, покращення добробуту населення, розвиток медичної сфери, притік переселенців зі Східної Європи, зумовили процес урбанізації. Чисельність жителів міст зросла майже на 8 млн: якщо у 1871 р. в містах проживало 4,8% населення Німеччини, то в 1910 р. – уже 21,3% [13, с. 49]. Швидкими темпами відбувалося урбанізація Рейнско-Вестфальського, Сілезійського, Саарського та інших промислових районів. У той же час, до середини 1890-х рр. економіка країни не могла забезпечити всіх, хто потребував робочих місць, і Німеччина перетворилася в «країну емігрантів». Протягом 1866–1895 рр. з країни виїхало, головним чином, у США 2,9 млн чоловік [13, с. 49].

Процес формування капіталістичної економіки в Німеччині позитивно вплинув і на сільське господарство: поширення набуло селянське землеволодіння, розвинувся вільний ринок землі, з'явилися ознаки товаризації аграрного виробництва. Тим не менше, темпи розвитку сільського господарства порівняно з промисловістю суттєво уповільнилися. Якщо промислове виробництво з 1870 по 1913 рр. зросло у п'ять разів, то сільськогосподарське – лише у два рази [14, с. 27]. Така тенденція була зумовлена як внутрішніми (значна урядова підтримка промисловості як основної сфери економіки, брак робочої сили через перетік населення у промисловий сектор), так і зовнішніми чинниками (світова аграрна криза, зростання конкуренції на міжнародному ринку).

Загалом, наслідками реалізації політико-економічної доктрини Бісмарка стало завершення промислової революції в Німеччині, швидка індустріалізація, концентрація, технічна модернізація та спеціалізація виробництва, підвищення продуктивності праці, утвердження національних виробників на внутрішньому ринку, посилення експортних позицій країни, розвиток ринкової інфраструктури тощо. Економічна політика «залізного» канцлера дала поштовх до промислового поступу Німеччини, який продовжився за так званих «золотих років процвітання».

Висновки. Отже, концептуальні засади німецької моделі економіки ринково-індустріального періоду були сформовані представниками німецької історичної школи, що стало ідейно-теоретичним підґрунтям політико-економічної доктрини О. фон Бісмарка. Теорія національної економічної системи А. Мюллера, концепції продуктивних сил, національного розподілу праці та економічного виховання нації Ф. Ліста, окремі економічні

погляди В. Рошера, К. Кніса, Б. Гільдебранда, теорія господарського «етосу» Г. Шмоллера, концепція капіталізму та економічного прогресу Л. Брентано лягли в основу формування єдиної національної держави та національної економіки Німеччини, складовими чого стали патерналістсько-авторитарна система державного управління, політико-економічна, культурна та соціальна консолідація нації, швидка індустріалізація та модернізація німецького господарства, промислово-торгівельний протекціонізм. Практична реалізація політики «національної єдності» Бісмарка сприяла розбудові потужного національного промислового сектору та розвитку ринкової інфраструктури, концентрації та науково-технічній модернізації виробництва у сфері машинобудування, хімічної, фармацевтичної, електротехнічної, гірничої, металургійної галузях, нарощенню військово-політичної могутності Німеччини, зміні позицій країни на світовому ринку у напрямі формування її промислового та торговельного лідерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Супрун Н. А. Ресурси та механізми повоєнного відновлення Західної Німеччини (1945–1962 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. № 55. С. 39–62.
2. Сливка Т. О. Німецькі концерни: повоєнне відродження та роль у відбудові економіки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. № 55. С. 63–76.
3. Логінов М. М., Лавриненко В. М. Інституційне забезпечення функціонування воєнного господарства Німеччини у роки Першої світової війни. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. № 50. С. 78–93.
4. Саліхова О. Б. Промислове лідерство Німеччини: погляд на роль держави в історико-економічному аспекті. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. № 53. С. 189–221.
5. Папенко Н., Папенко Є. Отто фон Бісмарк та створення єдиної Німецької імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 54. С. 109–117.
6. Троян С.С. Імперія Отто фон Бісмарка: причини і початок німецької колоніальної політики (1871–1885 рр.). *Зовнішні справи*. 2020. № 5–6. С. 31–35.
7. Фещенко В. М. Ідеї німецької історичної школи в обґрунтуванні ринкової трансформації господарства українською економічною думкою (остання третина XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2013. № 46. С. 9–21.
8. Мейер М. Главные течения в современной политической экономии : Ист.-крит. Исслед. Д-ра Морица Мейера. СПб, 1891. 379 с.
9. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта: с древнейших времен до конца XIX века. Харьков, 1914. 496 с.
10. Сементковский Р. И. Князь Бисмарк, его жизнь и государственная деятельность. СПб, 1895. 96 с.
11. Утин Е. И. Вильгельм I и Бисмарк : Ист. Очерки. СПб, 1892. 446 с.
12. Сеньобос Ш. Политическая история современной Европы. 1814–1896: эволюция партий и политических учреждений. В 2 ч. СПб, 1897. Ч. 2. 792 с.
13. Кареев Н. И. История Западной Европы в новое время : Развитие культур. и социал. отношений. Ч. 2. (1880–1900 годы). СПб, 1910. 630 с.
14. Бонвеч Б., Галактионов Ю. (ред.). История Германии : в 3 т. Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века. М., 2008. 672 с.
15. Зомбарт В. Очерки промышленного развития Германии. Серия 3, № 2: Германия накануне экономического переворота. СПб, 1900. 103 с.

REFERENCES:

1. Suprun, N. (2022). Resursy ta mekhanizmy povoiennoho vidnovlennia Zakhidnoi Nimechchyny (1945–1962 rr.) [Resources and mechanisms of the post-war reconstruction of West Germany (1945–1962)]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 55, 39–62 [in Ukrainian].
2. Slyvka, T. (2022). Nimets'ki kontserny: povoienne vidrozhennia ta rol' u vidbudovi ekonomiky [German concerns: post-war revival and the role in economic recovery]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 55, 63–76 [in Ukrainian].
3. Loginov, M., & Lavrynenko, V. (2017). Instytutysijne zabezpechennia funktsionuvannia voiennoho hospodarstva Nimechchyny u roky Pershoi svitovoi vijny [Institutional maintenance of the functioning of Germany's military economy during the World War I]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 50, 78–93 [in Ukrainian].
4. Salihova, O. (2020). Promyslove liderstvo Nimechchyny: pohliad na rol' derzhavy v istoryko-ekonomichnomu aspekti [Germany's industrial leadership: view of the role of the state in the historical and economic aspect]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 53, 189–221 [in Ukrainian].
5. Papenko, N., & Papenko, Ye. (2018). Otto fon Bismark ta stvorennia iedynoi Nimets'koi imperii [Otto fon Bismark and formation of the united German empire]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 54, 109–117.
6. Troyan, S. (2020). Imperiia Otto fon Bismarka: prychny i pochatok nimets'koi kolonial'noi polityky (1871–1885 rr.) [The empire of Otto fon Bismark: reasons and the beginning of German colonial policy]. *Zovnishni spravy – Foreign affairs*, 5–6, 31–35 [in Ukrainian].
7. Feshchenko, V. (2013). Idei nimets'koi istorychnoi shkoly v obgruntuvanni rynkovoï transformatsii hospodarstva ukrains'koiu ekonomichnoi dumkoiu (ostannia tretyna XIX – pochatok XX st.) [The ideas of the German historical school in the justification of market transformation by Ukrainian economic thought (the last third of XIX – beginning of the XX cent.)]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 46, 9–21 [in Ukrainian].
8. Mejer, M. (1891). *Glavnye techeniya v sovremennoi politicheskoi ekonomii* [The main currents of the modern political economy]. St. Petersburg [in Russian].
9. Levytskyj, V. F. (1914). *Istoriya politicheskoi ekonomii v svyazi s istoriei khozyaistvennogo byta: s drevnei-shikh vremen do kontsa XIX veka* [The history of political economy according to the history of economic life: from the early times to the end of XIX century]. Kharkiv [in Russian].
10. Sementkovskij, R. Y. (1895). *Knyaz' Bismark, ego zhizn' i gosudarstvennaya deyatelnost'* [Prince Bismarck, his life and state activity]. St. Petersburg [in Russian].
11. Utny, E. Y. (1892). *Vil'gel'm I i Bismark : Ist. Ocherki* [William I and Bismarck: Hist. Essays]. St. Petersburg [in Russian].
12. Senyobos, Sh. (1897). *Politicheskaya istoriya sovremennoi Evropy. 1814–1896 : evolyutsiya partii i politicheskikh uchrezhdenii* [Political history of modern Europe. 1814–1896: evolution of parties and political institutions] (Part 1–2). (Part 2). St. Petersburg [in Russian].
13. Kareev, N. (1910). *Istoriya Zapadnoi Evropy v novoe vremya : Razvitie kul'tur. i sotsial. otnoshenii* [History of Western Europe in novoe vremya: Development of cultures and social relations] (Part 2 (1880–1900)). St. Petersburg [in Russian].
14. Bonvech, B., & Galaktionov, Yu. (Eds.). (2008). *Istoriya Germanii* [History of Germany] (Vol. 1–3). (Vol. 2: From the creation of the German Empire to the beginning of the XXI century). Moscow [in Russian].
15. Sombart, V. (1900). *Ocherki promyshlennogo razvitiya Germanii* [Essays on the industrial development of Germany]. (Ser. 3(2): Germany on the eve of an economic revolution). St. Petersburg [in Russian].